

VILKO ENDSTRASSER
Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

GOVOR O LJUBAVI I BRAKU U ODABRANIM DJELIMA HRVATSKOG PROTOREALIZMA I REALIZMA

U ovom su radu predočeni diskursi o temi spolnosti iz hrvatske proze devetnaestoga stoljeća. Iz te je građe bilo moguće iščitati kako su funkcionirale tradicijske društvene forme i kako su se u procesu modernizacije počele urušavati.

Ključne riječi: spolnost, subjekt, jezik, društvo

Uvod: Udio zla

Baveći se tekstovima na raspolaganju imamo samo jedan medij – jezik, čiji se kontinuitet partikularizira u instancijama govornih činova. Subjekt koji govori usvaja čitav inventar jezika prisvajanjem osobne zamjenice, tj. smještajući *ja* u polje jezika uspostavlja se kao subjekt. Jezik pak, shvaćen kao društvena institucija, podržava strukturu društva, pa se istraživanje komunikacijskih odnosa podudara s istraživanjem društvenih odnosa jer se društveni sustavi pojavljuju samo komunikacijom (usp. Luhmann 1996:15).

To znači, u okviru uspostavljene dijalektike društva i jezika, da su funkcije i učinci medija uvijek već društveno posredovani sporazumom o mogućnostima i uvjetima komunikacije, tj. "svekolika represivna i reduktivna strategija sustava moći već je sadržana u unutarnjoj logici znaka" (Baudrillard 2001a:25).

Odnosi između spolova, prisila da se podvrgnu društvenom poretku i urede u sklopu funkcionalne strukture društva u cjelini, predočuju osnovne mehanizme kontrole i sustave moći na kojima počivaju ljudske zajednice. Komunalni životni odnosi u starijim, patrijarhalnim, tradicijskim društvenim porecima pružali su malo prostora za intimne odnose. Ponašanje pojedinca u

velikoj je mjeri prilijegalo uz mehanizme društvene kontrole, pa ono individualno nije ni postojalo u odgovarajućem opsegu.

Na književnoj građi hrvatske proze devetnaestoga stoljeća možemo pratiti diskurse o spolnosti i u njima iščitati kako su funkcionirale tradicijske društvene forme koje su regulirale odnose među spolovima te kako i zašto su se u procesu modernizacije počele urušavati. Namjera ovoga rada nije povijesno-sociološka analiza fenomena ljubavi i braka u razdoblju od tradicijskih društvenih oblika do procesa modernizacije, već jednostavno suočavanje s onim što se zatiče u odabranim tekstovima, a tiče se spomenute tematike.

Najčešće su figure očitovanja ljubavnog koda figura čiste, bezinteresne ljubavi mladića i djevojke, čije je ostvarenje ometano različitim preprekama te figura odbijene ljubavi. Njihova kombinacija čini dramaturšku okosnicu nekih djela (usp. Lasić 1965).

Tradicijski oblici kojima se iskazivala ljubav i koji su omogućivali pristup drugom spolu određeni su strogim pravilima poopćavanja u vidu običajnih praksa. Zavođenje kao igra osamostaljenog koda ljubavi gotovo da i ne postoji, ljubavni odnosi i fantazije podređeni su društvenom ćudorednom sustavu. Čitljivost ljubavnog koda, tj. način na koji se očituje zaljubljenost da bude razumljiva osobi kojoj je upućena, određena je obrascima ponašanja koji su se oblikovali u kontekstu narodnih običaja. Kao primjer poslužit će nam opis strogog, normativnog protokola iskazivanja ljubavi koji je Mato Vodopić iznio u romanu *Marija Konavoka*:

Pa koji kratki razgovor u susretu putem, pa na derneku u Gospe od Zaluga plati Mato kavu Mariji, a ona mu darova slast. Pa na derneku u svetog Antuna ponovi isto, a ona mu odvrati kruhom i jajima kuhanim (Fusnota: Na derneku (sajmu) u Konavlima mladići počašćuju obično djevojke kavom ili drugim kojim pićem; ako je to samo za prijateljstvo ili poznanje, djevojka odvrati darujući kakovu poslasticu onomu, koji je počasti; kada nije samo prijateljstvo nego ili potajni vjeridbeni ugovor među mladićem i djevojkom, ili samo ufanje buduće vjeridbe, tada djevojka odvrća kruhom tvrdim (što Konavljani zovu po tal. škanata), kuhanim jajima, sirom i drugim (Vodopić 1893:30).

Zanimljivo je kako Vodopić u žanr romana uvodi etnografski diskurs, čiju je znanstvenu utemeljenost naglasio *fusnotom*. Njegovu dramaturšku okosnicu čini figura čiste, nevine, bezinteresne ljubavi Mate i Marije te motiv običaja otmice djevojke, povezan s figurom odbijene ljubavi. Marija je odbila ljubav hajduka jer voli mladića Matu, pa hajduk, slijedeći legitimnost narodnog običaja, priprema otmicu.

Roman Augusta Šenoa *Prosjak Luka* također počiva na slično strukturiranoj dramatuškoj okosnici: Mara i Andro osjećaju uzajamnu ljubav čije ostvarenje koje priječi sukob roditelja što pokušava iskoristiti nesretno zaljubljeni prosjak Luka kojega je Mara odbila.

Iako Šenoa u predgovoru romanu iznosi gotovo programatski zahtjev o potrebi proučavanja narodnih običaja i njihova detaljnog i točnog opisivanja u sklopu hrvatske književnosti, taj je roman štur opisima običaja. Šenou više od toga zanimaju društveni odnosi moći, pri čijem opisu može doći do izražaja njegova sklonost moraliziranju i dociranju. Jedan od rijetkih opisa običaja nalazi se u prizoru snubljenja djevojke:

A vi, Maro, ništa? Bar u vašoj kući ima božjeg blagoslova.

Djevojka pogleda u čudu momka. Bilo je nešta uvrijedilo, jako uvrijedilo. Poniknuv nikom, odvrati živo:

– Ima ga, hvala bogu, al nije za mene sile.

Doći će vrag po svoje, a? – hahaknu lijepi mladić pogledav zadovoljno djevojku.

– Šta to govorite? Fine su vas stvari soldati naučili?

– E, vidiš je, kako je mudra. Ja pitam za luk, ona odgovara za češnjak. Nije vam nitko ponudio jabuke?

– Jest, vjere, jesu dvojica.

– A vi?

– A ja! – zavrti Mara glavom. – Čaća reče: Neka ti je po volji, – a ja rekoh: Neću (Šenoa 1964:40-41).

Na provokaciju Mara odgovara točnim opisivanjem ljubavnog koda utemeljenog na narodnom običaju i njegovim tumačenjem:

Treća je godina, i više – dugo vrijeme – bogu budi potuženo – da smo se našli. Znam još, Božić je bio, davali ste mi božićnicu, ja sam se nečkala, vi se mi je na silu turnuli u džep, ja je nijesam bacila nit vratila. A što je to, Andro? To je: – moj si, tvoja sam, tako bar pošteni ljudi misle (Šenoa 1964:42-43).

U ideološkom smislu ovo naglašavanje nevinosti, čistoće i naivnosti običajne prakse pokušaj je pronalaženja izlaza iz procesa dezintegracije koji je zahvatio onodobno hrvatsko društvo zbog negativnih učinaka modernizacije. Navedeni primjeri pokazuju kako nadzor nad spolnošću, koji se očituje u društveno prihvatljivim i strogo normiranim oblicima iskazivanja ljubavi, postaje društveni aspekt libida.

Na samom smo početku govorni subjekt smjestili u polje jezika, implicirajući time njegovu utemeljenost u cogitu. Budući da su ljubavni impulsi smješteni u tijelu, u nagonskoj i osjećanoj sferi iskustvo koje nam pruža psihoanaliza za razumijevanje funkcije *ja* suprotstavljeno je iskustvu filozofije koja proizlazi neposredno iz cogita, jer i sama instancija *ega* ponekad postaje objektom libidinalnih pothvata, osobito ako mu smeta pri ostvarivanju zadovoljstva (usp. Lacan 1983:122). Ta tvrdnja implicira da se središte ljudskog bića ne nalazi u jeziku kao izrazu instrumentalnog uma, tj. jeziku shvaćenom kao tehnologija racioniranja u funkciji cogita. Psihoanaliza se bavi nesvjes-

nim područjem ljudske psihe, a nesvjesno je struktura koja ne problematizira značenje, nego moduse očitovanja i načine uporabe nagonских poriva.

Iz dijalektičkog odnosa društva, jezika i subjekta Lacan je izveo opću teoriju jastva: jezik je posrednik između sustava percepcija-svijest (to još nije ja) i realiteta (fenomenološkog svijeta predodžbe). Jezikom subjekt izlazi iz sebe samog, tj. iz sebe kao sustava percepcija-svijest i oblikuje instanciju jastva. To znači da ja postaje društvenom instancijom u trenutku kad mu jezik (language) u univerzalijama uspostavi funkciju subjekta (Lacan 1983:6).

Čovjek je društvena životinja odgojena da obećava tj. da se podvrgava moralnoj instanciji društva putem upisivanja u označiteljski lanac, da uvijek iznova na preuzima instanciju gramatičkog ja i univerzalija posredovanih jezikom da bi izmakla nužnosti žudnje, koja se nikad ne zadovoljava nego vazda perpetuira. Tijelo, kemijski stroj za proizvodnju žudnje, podvrgava se putem instancije jastva, koja usvaja jezik, zakonima društva da bi se spriječio mogući skandal. Zbog toga markiz de Sade smješta zbivanja u kojima nesmetano i neograničeno vlada slijepa žudnja daleko od očiju javnosti, od moralne instancije društva čiji je a priori *treba da...*, iza sedam brda i sedam dolina u zamak okružen vodama, gdje po principu čistog zadovoljstva orgija puka želja oslobođena svakog značenja. Božanski markiz prekida s tradicionalnom dijalektikom svijesti o sebi, koja obuhvaća vrijeme od Sokrata do Hegela, i počinje s ironičnom pretpostavkom da je sve što je racionalno realno, a završava znanstvenom tvrdnjom da sve što je realno jest racionalno (usp. Lacan 1983:76). On je svijest o sebi opisao kao apsolutnu žudnju, tj. kao volju za apsolutnom moći žudnje.

Čudoredni poredak nameće iluziju da smo se oslobodili nužnosti rada žudnje, no istodobno prikriva da smo u tom procesu upali u nužnost moralne prinude. U tradicionalnom svijetu još je postojala ujednačenost Dobra i Zla koja se održavala prema dijalektičkom odnosu koji je pod svaku cijenu osiguravao napetosti i ravnotežu moralnog svijeta. Ujednačenost je prekinuta u trenutku totalne ekstrapolacije Dobra (hegemonija pozitivnog nad bilo kojim oblikom negativnog, isključivanje smrti, svake neprijateljske snažne sile – trijumf vrijednosti Dobra posvuda). Otad je ravnoteža narušena i čini se kao da je Zlo postiglo nevidljivu autonomiju i da se sada razvija eksponencijalnom progresijom (Baudrillard 2001b:12). Markiz de Sade i Don Juan, eksponenti autonomije Zla, svoj beskompromisni bijes prema Dobru (kao skupu moralnih pravila) opravdavaju kao temeljni uvijet slobode: zlo se predložuje kao suprotnost moralnoj prinudi (Bataille 1988:30).

Motiv zla, skrovito ukorijenjen u društvenim i obiteljskim odnosima, hrabro je razotkrio Ante Kovačić. Središnji motiv njegova romana *U registraturi* jest incestni ljubavni trokut između Mecene, Laure i Ivice Kičmanovića. Mecena je čedo grijeha, plod bolesne ljubavi pokvarene providnikovice i strastvena slabića vlastelina. Laura je njegova nezakonita kći, začeta u nasilnom spolnom odnosu Mecene i prekrasne seljanke Dorice. To

začeće u neodgovornom nasilju odredit će njezinu daljnju sudbinu – Laura će ubiti Mecenu, vlastita oca, što je logična posljedica situacije u kojoj ju je stari razvrtnik primio na skrb, ali ne kao kćer nego kao ljubavnicu.

U tom se romanu u Laurinu diskursu eksplicitno tematizira slobodna ljubav i prikazuje kako kodu pasionirane ljubavi ne treba moralno utemeljenje, ne treba mu sidrište u trajnim granicama društvenog poretka, jer i iskrena je ljubav nemoćna kad presuši vrelo *plaisira*. Ona u tom slučaju postaje dužnošću, a to proturječi kodu koji ljubav razlučuje od braka (usp. Luhmann 1996:109-112). Laura je jedan od najsubverzivnijih likova hrvatske proze, buntovnica koja prezire brak kao društvenu instituciju, pokušavajući izmaći i svjetovnim i crkvenim sustavima moći jer je i sama bila žrtvom njihove perverzije:

Nikada! Nikada! Nikada! – kriknu Laura (...) – Ja ću živjeti slobodno, slobodno ću te ljubiti i obožavati. Ali u nikakvim, ni crkvenim, ni svjetovnim okovima, pa ovaj tren umrla naša ljubav! Nikada! Pamti! Nikada! (Kovačić 1971:118).

U europskoj se književnosti seksualnost počinje pojačano tematizirati u drugoj polovici 18. st. U duhovnom obzoru prosvjetiteljstva razrađuje se metafizika Razuma i Prirode pomoću koje se osporavaju svi važeći društveni zakoni, ljubav se oslobađa okova društva, a taj se proces legitimira i opravdava zakonitostima same Prirode. Množe se romani u kojima junaci prikazuju svoje pasije kao svoju prirodu i bune se u njezino ime protiv moralnih konvencija društva. "Slobodna ljubav" prelazi u napad na društvo. Pronalazi se u incestu – najprije dobra, a sramotna istom u naknadnoj društvenoj osudi. Odbacuje brak u interesu slobodne ljubavi jer on nameće vrijeme i formu. Reducira se na potpun užitek u tjelesnosti jer jedino tako može nastupati kao priroda (usp. Luhmann 1996:135).

No društveni život u starijim, lokalno zgusnutim društvenim sustavima sa svojim složenim mrežama odnosa zaprečuje isključivanje pojedinaca, "privatni život", pa i povlačenje u odnose udvoje. U okviru koji je svakomu pregledan, čovjek mora dijeliti svoj život s drugima, intimnost udvoje jedva je moguća jer se pokušava maksimalno ograničiti (usp. Luhmann 1996:32). Takva se društvena praksa očituje u diskursu Ivičine majke, koja komentira njegov i Laurin zajednički život:

Ali... – oglašuje se žena – ... ali takva života mi ne poznajemo u čitavoj našoj urednoj župi a ni u nijednom našem skromnom selu... Evo, šta ljudi kažu: takav divlji brak, nekakva Antikristova ljubav, prijateljstvo, šta li, ne bi smio ni puk, ni naš gospodin župnik gledati dobrim okom između dvoje mladih bića muškog i ženskog spola u našem kršćanskom kraju! (Kovačić 1971:111).

Laura slijedi zapovijed ekscesa, prelaženje granica što ih u ponašanju ponajprije postavlja obitelj. Eksces diferencira ljubav i u odnosu na prinude dru-

štvenih konvencija, a odmak od kodeksa prava i dužnosti označava razlikovanje ljubavi od pravno uređena braka:

Pa šta nas briga za puk i njegove glupe predrasude i bajke? – trpko će Laura, okresavši svijeću. Mi se ljubimo i volimo kao sunce i svjetlo, opskrbljeni smo i svega je u obilju... Zar nam je puk i njegovo zanojtanje više negoli smo mi sami sebi?

Sada joj Ivica ispriповijeda sve nasitno i tanko kako o njima grmi svijet i kako mu je oca pozvao župnik na račun i što je duhovni pastir govorio...

Uravnaj račune sa župnikom... sa svojim duhovnim pastorom! Uravnaj račune s ludom svjetinom i njezinim bajkama i predrasudama! Do svih ti je više stalo, svi oni su ti prvi i jače prirasli na srce i silnije privezani o dušu nego ja sirota! (Kovačić 1971:116).

Semantika ljubavi

Namjera je dosadašnjeg izlaganja bila skicirati kako su likovi u literaturi zastupali dominantne diskurzne prakse koje su oblikovale ljubavni život pojedinaca i zajednice i kako su se stvarale strategije otpora. U tom je procesu važnu ulogu odigrala instancija jastva kao posrednik između društvenih i tjelesnih funkcija. Nijedan komunikacijski sustav ne može apstrahirati sudjelovanje tijela tako da funkcionalna specijalizacija semantike nekog medija iziskuje da se simbolizira i taj tjelesni odnos. Simbole koji ispunjavaju tu funkciju Luhmann naziva simbiotskim simbolima ili simbiotskim mehanizmima – "mehanizmima" stoga što opisuju očekivane organske procese. Organski su procesi opažanje (uključujući i opažanje opažanja), seksualnost, zadovoljavanje (najprije elementarnih) potreba i fizičkih sila, a njima odgovaraju određeni komunikacijski mediji. To znači, zaključuje Luhmann, da područje ljubavi mora biti uvedeno u jezik kao komunikacijski medij koji osamostaljuje naročite forme prikladne komunikacije (Luhmann 1996:25-41). U tom smislu sam medij ljubavi nije osjećaj nego komunikacijski kod prema čijim pravilima osjećaje možemo izražavati, oblikovati, simulirati, pripisivati drugima ili nijekati. Ta misao odgovara tvrdnji La Rochefoucaultove maksime koja kaže da ima ljudi koji se nikad ne bi zaljubili da nisu čuli kako se govori o ljubavi (Luhmann 1996:17).

Ljubav se može tumačiti kao simptom rada nesvjesnog koji nam se u jeziku pokazuje kao metafora organskog procesa. Pomoću igre označitelja instancija jastva prenosi fiziološki proces na razinu označenoga te se značenje pokazuje kao funkcija odnosa na jezičnoj strukturi koja istodobno posreduje društvenu strukturu i biva njome posredovana.

U knjizi *Ljubav kao pasija: o kodiranju intimnosti* Niklas Luhmann razrađuje novovjeku evoluciju semantike ljubavi, prateći osamostaljenje intimnih odnosa od srednjega vijeka do modernoga doba, najprije više nasuprot

braku kao društvenoj funkciji, a zatim u pogledu na brak kao utemeljenju samih ljubavnika. Za ljubavnu srednjovjekovnu dvorsku liriku karakterističan je zahtjev da ne smije nastupati vulgarno. Zbog toga je došlo do marginalizacije tjelesnosti te do idealizacije i sublimacije. Cilj je bio da se čovjek, u tijeku sve snažnijeg aristokratiziranja srednjovjekovne hijerarhijske strukture, distancira od vulgarna, uobičajena, izravna zadovoljenja tjelesnih potreba. Kod za pasioniranu ljubav (*amour passion*), od antike pa do 17. st. u Francuskoj, rabi jednostavno sredstvo idealiziranja. Taj kod fiksira ideale. Ljubav nalazi vlastito obrazloženje u savršenosti predmeta koji je privlačni. Ljubav je prema tome ideja perfekcije koja se izvodi iz perfekcije samog predmeta, njime se gotovo iznuđuje, i utoliko jest "pasija". Visoka ljubav predstavlja svoj predmet tako da uključuje religiozne sadržaje, jer za veliku srednjovjekovnu semantiku ljubavi je i za Božju ljubav i za ženu ljubav obećano mistično jedinstvo (Luhmann 1996:42-50).

Utjecaj takvog tipa ljubavnog koda, koji idealizira predmet ljubavi do nebeskih visina, prisutan je u sljedećim odlomcima romana *Podgorka* Vjenceslava Novaka:

Oh – tu ženu zvati svojom, – ta to je gotovo samo san, samo smjela pomisao o vrhuncu ljudske sreće!... Kako bi takovu ženu i doveo u griješni i blatni život službenog kasara – ne, ne! Ona ne može da se mijesha s tim svagdanjim ženama, koje su na puki poziv smetnule čast i stupile u griješan život s njegovim drugovima... Kako mu ovo nije prije došlo na pamet! On bi morao kleknuti preda nju i skrušeno ju moliti: Oprosti – da sam ikada ovako pomislio! ... Ondje u krasnom njegovom zaseocu, daleko od grijeha, zavisti, mržnje i mnoge nečovječne dužnosti službenih ljudi – ondje je gnijezdo njihove tihe, ali veličanstvene sreće, što bi se razlijevala iz njihovih duša kao ovo more! (Novak 1932:132).

A koliko je ta jaka volja bijedne djevojke tek rasplamsala njegovu ljubavnu vatru, što je sada tihim, ali žarkim plamenom gorjela u njegovom srcu čišća i svetija, jer se sada nad provalu svake strasti dizalo visoko štovanje, te nije o njoj ni pomišljao drugačije, nego kao o kakvoj svetici... (Novak 1932:137).

Ovdje je izložena ideja velike ljubavi koja vrijedi samo za jednu ženu, čiju naklonost valja zavrijediti, ali ne izboriti ili iznuditi. Erotika je usmjerena na nešto što se može dobiti samo od određene žene, a ne više-manje od svake.

I u Kozarčevu romanu *Mrtvi Kapitali* prisutan je sličan stav prema ženi samo ne tako naglašen, u metafori kojim prirodu žena oslikava prirodom književnog žanra:

Anka je bila ona seoska, jezgrovita i istinita novela, spram velegradskih šupljih, sa svim mogućim zgodama i nezgodama prepletenih romana s neobičnim naslovima i pozlaćenim uvezom (Kozarac 1989:36-37).

Sada ćemo se pozabaviti problemom braka i bračnim odnosima u romanima, smještajući ih u kontekst europskih društvenih procesa.

Nastojanja oko reforme odnosa među spolovima u Engleskoj započinju potkraj restauracijske epizode oko godine 1685., potom prelaze u Njemačku i šire se kontinentom, a pokreću se pomoću polemike o ćudoređu. U središte takve književnosti dospijeva problem braka. "Mutual love" vrijedi kao jedini solidan temelj braka i u psihološkom i u moralnom smislu. Naglašava se bračna ljubav. Žena – krhka, nježna, slaba uvijek blizu bespomoćnosti i bez vlastite seksualne svijesti – istom u braku nalazi svoju ljudsku ulogu i svoje moralno ispunjenje. Temelj je braka uzajamno razumijevanje, poštivanje, podržavanje interesa drugog, prijateljstvo. U toj se ideji odnosa spolova ističe prijateljstvo kao osnova intimnosti i kao osnova osobitih zadaća u obitelji i društvu (Luhmann 1996:121-122).

Odjek toga društvenog procesa, koji se iz Engleske proširio Europom, možemo čuti u dijalogu zaljubljenih iz Šenoina romana *Prosjak Luka*:

Sad sam, hvala bogu, caru dao što je carevo, sad sam svoj. Nego me čujte. Ja sam doista gazio tuđu zemlju, vidio više neg jednu crkvu, ja sam svjetski čovjek. Kod nas je navada da se ljudi žene po računu i po drugoj volji, makar se prije i vidjeli nijesu; kod nas se mlada mjeri po kravama i vaganima, pak se ne pita za srce i ćud, ne pita se nije li ta čizma za ovu nogu pretijesna, samo kad je mami i tati pravo.

Stara je to istinabog navada, ali nije dobra. Jer znate, kad se veže jedno uz drugo, vražji su to računi, i čovjeka je negdje čisto strah, kad ide pred popa na dobru ili zlu sreću. Koliko se ljudi poslije kaju kad muž amo, žena tamo tjera, kad se ne zna jesu li jače gaće ili pregača. Pogledajte samo po selu koliko ima tu kara i batina, koliko pokore, al kasno je popodne na misu. Ja neću tako (Šenoa 1964:60).

Kozarac, u romanu *Mrtvi Kapitali*, jasno razlučuje građansku instituciju braka zasnovanu na ekonomskom interesu od ljubavi:

– Ja, draga tetko, nijesam ni mislila na to, već na nešto posve drugo; za me nema miraz ni velika plaća kakove vrijednosti...

– Pa dobro, on ne traži miraza, on te ljubi, a s vremenom ćeš i ti njega zavoljeti, pa što hoćeš više!... Uostalom, danas se nitko i ne uzimlje iz ljubavi, već jedni radi miraza, drugi radi protekcije, treći radi časti... (Kozarac 1989:60).

Kozarac idealizira istinsku ljubav koja svoje ispunjenje nalazi u bračnoj zajednici, no brak sam po sebi ne donosi sreću:

Kad bi takav umoran došao kući, onda bi mu ona pripovijedala tisuću raznih zgoda sa ulice i iz poznatih obitelji kojih on isprvice nije mogao slušati jer su bile preveć djetinjske i ženske – no kasnije se on navikao tomu, dok naposljetku takove sitne vijesti i ogovaranja nijesu postale cijelom duševnom hranom i njoj i njemu (Kozarac 1989:116).

Brak iz interesa, brak shvaćen isključivo kao ekonomska zajednica, dovodi do ispraznosti društvenih odnosa, pa se oni svode na isprazna naklapanja. Teme i žanrove razgovora između rođaka okupljenih oko stola Kozarac samo spominje, a ne navodi ih kao cjelovite iskaze likova u takvoj situaciji:

Sutradan ujutro bila je cijela rodbina sretna i zadovoljna; pripovijedanju o zgodama i o raznim malicama – koje mogu samo žene spaziti i pamtiti – nije bilo ni kraja ni konca; sve su oprave ocijenjene, svaka kretnja izmjerena, svaka riječ odvagana (Kozarac 1989:39).

Lasić je primijetio da romani Šenoina doba najmanje analiziraju tip bračne ljubavi. Brak je gotovo uvijek prikazan izvan sfere ljubavi, u prostoru svakidašnje rutine ili međusobnog neslaganja i mržnje. Bračna idila, ljubav u braku prikazana je gotovo uvijek kao fantazija zaljubljena ili usamljena lika.

U Šenoinu romanu *Prosjak Luka* predočuje se slika bračnoga života kao arhetipa sklada i idile u žanru Mikićinih fantazija o Lukinoj bračnoj sreći, koje u njemu izazivaju ljubomoru:

Kad je u svojoj komorici sam ležao, vrtjelo mu se koješta po glavi. Napol bdijući, napol drijemajući, vidio je kojekakvih čudnih slika. Vidio je Luku kao pošteni seljaka. Prosjak sjedio je pred svojom kućom mirno pušeći. Bijaše posve čisto odjeven, počešljan, obrijan i umiven. Lice mu puno, zadovoljno. Kuća Lukina lijepa, bijela, dvorište puno peradi, kuružnjak pun gustih žutih klipova, sijena je previše za sjenik, u pivnici vina za sto pijanih grla, a iz staje ozivlju se krave. Sad iziđe iz kuće Lukina žena – Mara, a Luka je zagrlji. Sve bijaše toli čisto i fino, sve toli puno i zdravo. Ta da, Luka bijaše pošteni, imućan seljak. Mikicu ujede zmija za srce (Šenoa 1964:73).

Nasuprot tomu Kovačić se smjelo izruguje instituciji braka i odnosu muškarca i žene kao odnosu krvnika i žrtve. Tu se izruguje ideal uzajamne ljubavi, dovodi se u pitanje sam temelj braka koji počiva na uzajamnu razumijevanju, poštivanju i podržavanju interesa drugog. Kovačić to čini književnim postupkom koji se može nazvati dvoglasnim diskursom. Dva su glasa u dijaloškom odnosu: ženski diskurs izražen frazama tepanja i pogrdama prelama se u monologu kumordinara Žorža, stvarajući učinak ironije i humora. To je vrsta unutarnjeg dijalogiziranog govora u kojemu se predočuje inverzija tradicionalnog, muškog dominantnog položaja na status žrtve, prepuna mizoginij osjećaja:

... Svaka žena ti je poput puna bureta. Bez glave i pameti potoči se niz strminu. Leti, leti, da se nigdje ne obustavi dok ne popucaju obruči, ne prasnu dna, i vino stane teći i lijevo i desno, i svatko ga grabi! I to ti je njezina ljubav i ljepota njezina tijela. Ista krastača žaba omoči u njem svoje odurne okrače, a prileti i krmača, ubode zamrljano rilo te se naloče da poslije pobjesni ... Takve su ti žene Laurina kroja. Pamet u glavu, momče! – prignu se k Ivici rođak kumordinar šapćući bojažljivo. – Vidiš i čuješ moju svakoga dneva. Hej, reci, šta vele tvoje knjige, bi li

ti se htjelo u takvome ratnome uzduhu živariti da svaki čas vrcaju njezine stisnute pesti ispod nosa. Kihnuo bi, ali se ne da! Pljunuo bi, ali će doći i gore, možda još i krvari nos! O, i moja bijaše – dokle nas ne sveza popovska škola – mile-lale, šimširove grane – mili kumordinare, slatki Žoržica, moj jedini i nezaboravni, koko moja, golube moj, pile moje! A danas? Kuljava, budalasta lola! Ispičuturo, izjedipogačo, prazna mješina, istrošeni konju, gospodska vucimetlo, smrdljivi martine! (Kovačić 1971:135).

Institucija braka, sam obred vjenčanja i ljudski porivi koji dovode do njega ismijani su u priči kumordinara Žorža. Ta je priča podulja, nabijena ženo-mrzačkim osjećajima koji se izražavaju pogrđama iz standardnog repertoara kršćanske demonologije:

– Eh, tako! – zažmiri kumordinar na oba oka i sažme ramenima. – Ja sam ti se pod stare dane oženio. Toga mi još trebalo nakon kobne smrti milostivoga. Šta! – pljucnu Žorž ogorčena pogleda kano da mu je netko nablizu štogod skrivio. – Šta! Žensko čeljade je đavo! Dok je ne povučješ k žrtveniku, on te milosno i zahvalno mazi i uzdišući gleda kao svoga spasitelja, kao anđela čuvara, a ti počneš griskati i griskati udicu, dok je nijesi i progutnuo jadan! Vrag si ga neka! Tada pako jao i pomagaj, već je nitko ne izvuče iz tvoje utrobe, dok i sam ne pogineš. Nešto uštedih tolike godine službovanja; nečim me i obdarilo poslije kobne smrti našeg milostivoga, a u službu mi se nije dalo. Gdje da nađem opet drugoga lustrišimuša? Samo jedan postojашe na ovome svijetu! A poznavao sam ženski stvor već više godina – no, tada bijaše lijepo i ugodno, kano u raj... A sada će se ona omotati oko tebe poput zmije u ženskome liku: – Žorže moj, što ćeš ovako samotovati i kuburiti? Imetka je u tebe i više negoli ga izdaješ! Pa i pravo da šutiš o njemu! Ali ja znadem sve... U mene su dvije zdrave i jake ruke, za desetak godina sam od tebe mlađa, zub mi još ni jedan ne pocrni, a obrazi? Na, kano prvi put što si me zagrlio, tako i danas! Okrugli i sjajni kano da sam ih prala mlijekom i glatkala snijegom i šećerom... A jaka sam ti i bujna; gle, nađi mi premicu, a ja joj smjesta napuštam svoj stolac! Dakle, ne imaš li svega što ti srce želi? Čemu da se još kuniš i mučiš po službama, obijajući tuđe pragove i tegleći, dok ne izlipješ pod čijim god plotom poput izrabljena kljuseta; dok te gola kano od majke rođena ne bace na uboško groblje tamo u šumi pri koncu grada, gdje nedaleko i živoder kopa jame za gospodske pse i paradne konje. Povjenčajmo se mi lijepo pred božjim žrtvenikom, a onda iznajmimo malen posao... krčmariju ili takvo nešto, pa ćeš, Žorže, živjeti kano bubreg u loju i možeš u lulu sjesti, zapjevati Aleluju – te kroz kamiš pružiti noge! – Vrag si ga neka! (...) Naherila ona i bijeli vjenčić oko glave kano da je sestra svetome Alojziji... Pozovi sve prve kumordinare, jinuše i kočijaše u svatove, a njihove ljubovce u posnašice, pa ajde u crkvu s kiticom ružmarina, da ti pop čvrstom pozlaćenom na okrajcima i rubovima štolom zauvijek sveže ruke s njezinima... Vozili se, brate, da je divota! Kočijaši, jinuši, kumordinari utvarahu sebi toga dneva da su oni grofovi i baruni... A njihove ljubovce istom! Huj, huj na

oko! (...) A čime se usrećila moja kad se vožasmo u najmljenu krčmu poslije vjenčanja? Vrag si ga neka! (...) Nikad neću zaboraviti toga!

Hvala bogu da je onaj stari tvoj bečar izgorio u plamenu svojih kesa... Da ga je đavo odnio barem tri godine prije, već bih ja onda bila postala tvojom gospojom! Bijaše i skrajnje vrijeme da se već jedamput ozbiljno pošalio đavo s tvojim pokojnim gospodarom! Samo da ti je, hulja crna i rogata, dobacio iz vatre gdje je pekao tvoga Mecenu, nekoliko punih i tustih kesa – ha-ha-ha! – cerekaše se moja nova gospođa poslije vjenčanja. S njezina lica sijevaše zloba, poruga i obijest kano da te u crnom mraku iz nedohitne daljina mami i zavarava krvava zublja vještice. Ja se snuždim kano crni petak, pa kad mi već to ludo ćeretanje i grdobna bruka babljeg jezika prisjela i dogustila, grunem svoju novu gospođu ne baš nježno u rebra da joj malone isplazi jezičina preko brade.

– Šuti, mrcino bablja! – škrinem zubima i zagrmim već prvoga dana biranim riječima bračnoga jezika, kano da me je već ujeo na leđima ljuti teret budućega života. – Kako li se usuđuješ, čegrtaljko jedna, ovako smradno pljunuti na uspomenu moga blagopokojnoga Mecene? Da ti se već nikada nije tako zapoganiła jezičina jer ćeš inače po svim kostima osjetiti što i kako misli tvoj gospodar!

– Kakav gospodar! Tko je moj gospodar? – zatuli ona, cvijet ljubavi i nježnosti, uhvativši se ljevicom ispod rebara, a desnicom opalivši me tako silno da mi se zaljuljalo do trista svječica pred očima i krv curkom briznula iz nosa.

– Uhvati se za nosurinu sada, uhvati! Ti lipsajući stari konju! Misliš da zato za tebe prisegoh pred popom i božjim licem da se dobavim tvoje okrutnosti i tvoga nasilnoga gospodstva! Ej, trista ti gromova, ti, gospodsko mazalo i lizalo, da mi nije do ovih iza nas, frnuo bi ti ovaj čas iz kola kano gnjila kruška! Pamti to! Pokušajmo tko je jači? Takni me se još jedared ovako, udavit ću te kano okržljavjelo pile! – svrši ona (Kovačić 1971:130-133).

I Vjenceslav Novak u romanu *Podgorka* tematizira slobodnu ljubav, tj. divlji brak. No on nije slobodan izbor zaljubljenih, nego je uvjetovan novčanim razlozima birokratizirane države. U Novakovu romanu opisuje se tip čiste ljubavi između mladića i djevojke na čijem je putu zakon koji državnim službenicima zabranjuje službeno ovjeren brak prije nego što ispune deset godina službe:

Bio je tek koji mjesec u službi, kad se zagledao u djevojku Klenovčanku. Djevojka mu vraćaše ljubav – i njihovoj sreći bio je na putu samo nesmiljeni zakon, da se carinski stražar ne smije vjenčati, dok nema barem deset godina službovanja.

... Al i taj nesmiljeni zakon umije zažmiriti jedim okom... Slobodno ti je uživati tvoju ljubav, ali u divljem braku; ako si zle sreće, pa te smrt zgrabi upravo onda, kad si branio državno dobro – država pere ruke, jer tvoj brak nije bio zakonito sklopljen... (Novak 1932:43).

– Velim ti, nijesi loše birao; al hoće li htjeti djevojka u divlji brak, to je drugo pitanje; a kad bi i ona, ali djed! To ti je čovjek iz starih vremena! Spomeni mu to, pa ja kriv, što ti se neće zakleti: Radije ju vidjeti mrtvu! (Novak 1932:65).

Autorove se intencije poklapaju s tradicijskim kršćanskim svjetonazorom o svetosti braka kao društvene institucije – dominira moralna osuda "divljih" brakova koji su nastajali zbog takva zakona:

I – Pa što veliš, gospodine, ima li tomu pomoći?

– Dokle to država trpi i nekako štiti – nema. Ali dala bi se koja ta duša odvratiti, jer bi se u narodu moralo podržati uvjerenje, da je taki život sramota i grijeh.

– Jest – propast duše, gospodine! Bolje bez glave nego bez poštenja.

– Župnik je s oltara govorio proti divljemu braku i pisao nekoliko puta oblastima, a što hasni, kad ga nije umio ni htio nitko podupirati. Ljudi se pače protivili tomu: Barem su djevojke opskrbljene! A da općinska oblast složno s njime digne glas, učinilo bi se nješta. Jer, striče, zlo se rodi maleno, pa raste i širi se kao svaki korov.

(...) Čovjek prima zlo lakše nego dobro (Novak 1932:95).

Namjera mi je bila pokazati kako su se različiti ljubavni kodovi očitovali u proznim tekstovima hrvatske književnosti Šenoina doba i poslije. Vidimo da se u cjelini uklapaju, s osjetnim zakašnjenjem i nekako stidljivo i nepotpuno u opće tendencije razvoja europskih društava i književnosti, krećući od rane idealizacije do kasnijeg paradoksiranja u kojem ideal postaje floskulom. S romantizmom, čiji su stilski postupci prisutni i u analiziranim romanima, dolazi do posvećivanja veze između seksualnosti i ljubavi, a 19. st. dovršava zamisao da ljubav nije ništa drugo doli idealno viđenje i usustavljanje spolnog nagona (usp. Luhmann 1996:45).

NAVEDENA LITERATURA

- Bataille, Georges. 1988. *O Nietzscheu*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Baudrillard, Jean. 2001a. *Simulacija i zbilja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk - Hrvatsko sociološko društvo.
- Baudrillard, Jean. 2001b. "Duh terorizma". *Libra libera* 9:7-20.
- Lacan, Jacques. 1983. *Spisi (izbor)*. Beograd: Prosveta.
- Lasić, Stanko. 1965. "Roman Šenoina doba (1863-1881)". *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 341:163-230.
- Luhmann, Niklas. 1996. *Ljubav kao pasija: o kodiranju intimnosti*. Zagreb: Naklada MD.

- Kovačić, Ante. 1971. *U registraturi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kozarac, Josip. 1989. *Mrtvi kapitali*. Vinkovci: Biblioteka Baština.
- Novak, Vjenceslav. 1932. *Podgorka*. Zagreb: Minerva nakladna knjižara d.d.
- Šenoa, August. 1964. "Prosjak Luka". Zagreb: Matica hrvatska - Zora. [Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 42]
- Vodopić, Mato. 1893. *Marija Konavoka (Po istinskom događaju iz vremena prije austrijske zapremine Bosne i Hercegovine)*. Zagreb: Naklada "Matice hrvatske".

SPEAKING OF LOVE AND MARRIAGE IN SELECTED WORKS FROM THE ERA OF CROATIAN PROTO-REALISM AND REALISM

SUMMARY

Discourses on the theme of sexuality in Croatian 19th century prose are presented in this paper. That material made possible a reading off of how traditional social forms functioned and of how they started to implode with the process of modernisation. In analysis of the material, I applied the fundamental guidelines of psychoanalysis and the survey of the development of the semantics of love that was elaborated by Niklas Luhmann. The codes of love expressed in the prose texts analysed dovetail into the overall developmental trends in European society and literature, although with considerable delay and still somewhat tentatively and in an incomplete manner.

Key words: sexuality, subject, language, society